

dr Łukasz Burkiewicz

Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
e-mail: lukasz.burkiewicz@ignatianum.edu.pl
<http://orcid.org/0000-0001-9115-0837>

Kariery dragomanów pochodzenia żydowskiego w Egipcie na tle sytuacji Żydów w Sułtanacie Mameluków (XV – początek XVI wieku)

The Careers of Dragomans of Jewish origin in Egypt
against the Background of the Situation of the Jews
in the Mamluk Sultanate (15th – early 16th century)

Summary

The article is devoted to two dragomans of Jewish origin — Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumān and Taghrī Birdī — who managed to make remarkable careers in the environment of the Mamluk sultans in the 15th and early 16th centuries. At that time, the situation of the Jews was not easy, as they were subjected to numerous restrictions imposed on them by the ruling dynasty, and this period is widely considered harsher for the Jews than the period when Egypt was ruled by the Fatimids (909–1171) and Ayyubids (1171–1250). Moreover, in the 14th century, the Mamluk Sultanate suffered a deep social and economic crisis, which also affected the Jews who lived there and led to a decline in crafts, forcing those of them who worked as craftsmen to turn to trade. Despite the general deterioration of the situation of the Jews in Egypt, some of them performed important functions in the administration of the Mamluk state, including the position of dragomans, i.e. translators of European languages at the sultan's court. This practice was later adopted and widely used by the Ottomans.

Keywords: Jews; Egypt; Mamluks; interpreter; dragoman

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie sylwetek dwóch dragomanów pochodzenia żydowskiego — Sajfa al-Dīn Shāhīna al-Tarjumāna oraz Taghrīa Birdīa — którym udało się zrobić zauważalne kariery w otoczeniu sułtanów Mameluków na przestrzeni XV i XVI wieku. Położenie Żydów w Sułtanacie Mameluków nie było łatwe, gdyż podlegali licznym ograniczeniom ze strony panującej dynastii, i przyjmuje się, że był to okres niewątpliwie gorszy dla Żydów niż to miało miejsce w czasach panowania Fatymidów (909–1171) i Ajjubidów (1171–1250) w Egipcie. Dodatkowo Sułtanat Mameluków na przestrzeni XIV wieku przeżywał głęboki kryzys społeczny i ekonomiczny, który odbił się również na Żydach i doprowadził do upadku rzemiosła, zmuszając ich do zajęcia się głównie handlem. Pomimo ogólnego pogorszenia się sytuacji Żydów w Egipcie pełnili oni

również ważne funkcje w administracji państwa Mameluków, jak choćby rolę dragomana, czyli tłumacza języków europejskich na dworze sułtana, co później zostało zaadoptowane i powszechnie wykorzystywane przez Osmanów.

Słowa kluczowe: Żydzi; Egipt; Mamelucy; interpretator; dragoman

Bohaterami niniejszego artykułu jest dwóch mających żydowskie korzenie dragomanów (z arab. *tarjumān* — tłumacz, interpretator) na dworze sułtanów Mameluków (1250–1517): Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumān oraz Taḡrī Birdī. Zostali oni przedstawieni na tle ogólnej sytuacji Żydów w Egipcie, a historia ich życia i działalności nawiązuje do swoistego fenomenu pochodzących z Europy konwertytów, zarówno z judaizmu, jak i chrześcijaństwa, którzy pod koniec XV stulecia zaczęli odgrywać coraz większą rolę jako posłowie i tłumacze w otoczeniu sułtanów Mameluków, początkowo w misjach dyplomatycznych do Wenecji, a następnie w imperium osmańskim w szerszej dyplomacji.

Mamelucy (z arab. *mamlūk* — niewolnik), którzy w pierwszej połowie XIII wieku stali się elitą oddziałów w wojskach egipskich sułtanów z dynastii Ajjubidów, wywodzili się z niewolników, najczęściej pochodzenia tureckiego i środkowoazjatyckiego, sprowadzanych do Egiptu z północno-wschodnich granic świata islamskiego w Azji Centralnej¹. Większość z nich nie wyznawała pierwotnie islamu, a w związku z tym, że ich nowa religia i kultura przynosiła im wysokie stanowiska, urzędy i pozycję w państwie Ajjubidów, stawali się lojalni wobec władzy i gorliwi w sprawach religijnych². Ich panowanie w Egipcie i Syrii dzieli się zasadniczo na dwa okresy: turecki (1250–1382) oraz czerkieski (1382–1517), czasami błędnie w historiografii nazywane odpowiednio okresami dynastii Baḥrī (Bahrytów) i Burjī (Burdżyków), przy czym w tym wypadku nie można mówić o dynastii, ale jedynie o formacji wojskowej³. Ostatni sułtan ajjubidzki al-Malik al-Muʿazzam Tūrān Shāh b. Ṣalāḥ ad-Dīn

¹ Założycielem dynastii Ajjubidów był Ṣalāḥ ad-Dīn Yūsuf b. Aiyūb ad-Dawīnī, czyli znany w polskiej historiografii pod imieniem Saladyn (1174–1193) kurdyjski wódz służący najpierw Seldżukom, a później Zengidom. Saladyn brał udział w wyprawach do Egiptu władcy Syrii Nūr ad-Dīna (1146–1174) i został wezyrem ostatniego sułtana z dynastii fatymidzkiej Abū Muḥammad ʿAbd Allāh ibn Yūsufa (1160–1171), a po jego śmierci namiestnikiem Nūr ad-Dīna w Egipcie. Śmierć Nur ad-Dīna spowodowała, że Saladyn stał się niezależny i założył dynastię Ajjubidów, która w Egipcie przetrwała do 1250 roku, a w zachodniej Syrii do 1342 roku. Również w wymiarze religijnym dokonał on istotnej zmiany w tym państwie — zakończył panowanie szyickiej dynastii i przywrócił jej na łono sunnizmu. Zob. D. Ayalon, *Aspects of the Mamluk Phenomenon. The Importance of the Mamluk Institution*, „Der Islam”, 53 (1976), no. 2, s. 196–225; D. Quirini-Popławska, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu*, Kraków 2002, szczególnie s. 49–54.

² A. Mazar, *The Jews in Medieval Egypt under the Mamluks (1250–1517)*, in: *The Jews in Medieval Egypt*, ed. M. Frenkel, Boston 2021, s. 246.

³ Baḥrī (Bahryci) swoją nazwę zawdzięczają oddziałom *baḥrī*, co możemy przetłumaczyć jako oddziały „rzeczne”, powołane przez sułtana ajjubidzkiego Abū l-Fatīḥ al-Malik aṣ-Ṣāliḥ Naḡm ad-Dīn Aiyūb b. Nāṣir ad-Dīn Muḥammada (1238–1249) i nazywane tak od miejsca stacjonowania, czyli koszar w Kairze usytuowanych na wyspie na Nilu (*baḥr al-nīl*). Z kolei termin „Burjī” (Burdżyci) pochodził również od miejsca stacjonowania tych oddziałów, czyli wież (*burj*), do których skierował ich sułtan al-Manṣūr Saif ad-Dīn Qalāwūn al-Alfī aṣ-Ṣāliḥī (1279–1290). Zob. D. Ayalon, *Baḥrī Mamlūks, Burjī Mamlūks. Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlūk Sultanate*, „Tārīḥ”, 1 (1990), s. 20–25.

Yūsuf b. Ġiyāt ad-Dīn Muḥammad (1249–1250) został zabity w maju 1250 roku przez dowódców oddziałów Bahrytów, którzy przekazali władzę na ręce jednego spośród nich. Emir al-Muʿizz ʿIzz ad-Dīn Aibak (1250–1257) został wybrany na władcę i jednocześnie ożeniono go z Šaġar ad-Durr, matką zamordowanego sułtana⁴. Od samego początku państwem mamelukim targwały spory wewnętrzne oraz próba odbicia z ich rąk Egiptu przez wcześniej tu panujących Ajjubidów, ale ostatecznie Mamelukom udało się pokonać roszczenia poprzedniej dynastii i rozprawić z opozycją⁵. Jednak po zażegnaniu problemów wewnętrznych państwo Mameluków musiało zmierzyć się z dwoma istotnymi zagrożeniami zewnętrznymi. Pierwszym z nich były państwa frankijskie w Palestynie i Syrii, którym ostateczny cios zadał sułtan al-Malik al-Ašraf Šalāḥ ad-Dīn Ḥalīl (1290–1293), zdobywając 28 maja 1291 roku Akkę, ostatnią stolicę Królestwa Jerozolimskiego⁶. Drugim istotnym zagrożeniem dla Mameluków był mongolski Ilchanat w Persji, z którym wojny zakończyły się dopiero wraz z podpisaniem traktatu pokojowego w 1323 roku⁷. W ten sposób sułtani mameluccy, pokonując swoich największych wrogów, stali się w XIV stuleciu jednymi z najpotężniejszych władców we wschodniej części Morza Śródziemnego, obejmując zasięgiem swojego panowania Egipt oraz Syrię i Palestynę⁸. Istotną kwestią było kontrolowanie przez Mameluków cieśniny Bāb al-mandab (dosł. „Brama Łez”), przez którą przechodził szlak handlowy łączący Egipt z Arabią, krajami Zatoki Perskiej oraz Indiami i Chinami⁹. Kontrolując wspomniany szlak oraz jednocześnie obejmując w posiadanie w 1337 roku położony w Armenii Cylicyjskiej port w Ajas (Lajazzo), stanowiący istotny element Jedwabnego Szlaku biegnącego z brzegów Morza Śródziemnego do Azji Wschodniej, podejmowali również próby zdominowania handlu w regionie¹⁰.

Żydzi stanowili wyróżniającą się grupę mieszkańców arabskiego Egiptu, a ich obecność była szczególnie zauważalna od końca X stulecia, kiedy Kair stał się stolicą Kalifatu Fatymidów i najważniejszym, obok Aleksandrii, miastem egipskim dla spo-

⁴ J. Waterson, *Wojny mameluków. Władcy i rycerze islamu*, wstęp J. Man, tłum. B. Tkaczow, Warszawa 2008, s. 62.

⁵ A. Levanoni, *The Mamlūks in Egypt and Syria. The Turkish Mamlūk Sultanate (684–784/1250–1382) and the Circassian Mamlūk Sultanate (784–923/1382–1517)*, in: *The New Cambridge History of Islam*, vol. 2: *The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, ed. M. Fierro, Cambridge 2011, s. 237–247.

⁶ P.M. Holt, *Bliski Wschód od wypraw krzyżowych do 1517 roku*, tłum. B. Czerska, Warszawa 1993, s. 109, 115–116, 124–125; S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 3: *Królestwo Akki i późniejsze krucjaty*, tłum. J. Schwakopf, posł. B. Zientara, Warszawa 1987, s. 295–324, 361–392. Ostatnim punktem oporu łacinników w Syrii i Palestynie była pozbawiona słodkiej wody skalista wyspa Arwad położona około 5 km od Tortozy, która utrzymała się w rękach templariuszy do 1303 roku.

⁷ Referencyjna praca omawiająca w szerokim zakresie wojny Mameluków z Ilchanatem w pierwszym okresie funkcjonowania Sułtanatu Mameluków zob. R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281*, Cambridge 1995.

⁸ M.M. Ziada, *The Mamluk Sultans, 1291–1517*, in: *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. 3: *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ed. H.W. Hazard, Madison 1975, s. 486–512.

⁹ P.M. Holt, *Mamlūks*, in: *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, eds. C.E. Bosworth i in., vol. 6, Leiden 1991, s. 321–330.

¹⁰ C. Otten-Froux, *L'Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois*, in: *The Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914–1984)*, eds. B.Z. Kedar, A.L. Udovitch, Haifa 1988, s. 147–171.

łeczności żydowskiej¹¹. W każdy z tych miast — Kairze i Aleksandrii — Żydzi stanowili istotną grupę jego mieszkańców, pod koniec okresu Fatymidów było około 42 żydowskich wspólnot w Egipcie, a ich całkowita populacja jest określana w stosunkowo szerokim przedziale od 1500 do 7000 osób¹². Żydowski podróżnik Benjamin z Tudeli, który odwiedził Kair około 1168 roku, wspominał o 15 wspólnotach jego współbraci, którzy tutaj mieszkali¹³. Jednak stopniowy spadek populacji egipskich Żydów rozpoczął się już w okresie panowania Ajjubidów w wyniku klęski głodu i epidemii, które wystąpiły w latach 1217 i 1235–1236¹⁴. W konsekwencji kryzysu demograficznego liczba Żydów w mameluckim Egipcie była zdecydowanie mniejsza niż w okresach poprzednich i mamy jedynie informacje o 25 wspólnotach wówczas funkcjonujących na terenie Sułtanatu Mameluków¹⁵.

Po upadku Królestwa Jerozolimskiego Mamelucy stali się niemal jedynym partnerem handlowym dla Europejczyków, prowadząc z nimi wymianę handlową, przy czym oczywiście główny prym wiodli kupcy z Italii, których zaangażowanie w handel z Egiptem, w szczególności w dostawy niewolników, było bardzo duże¹⁶. Głównym miejscem, gdzie w państwie mameluckim przeprowadzano transakcje, stała się Aleksandria, która przeistoczyła się w międzynarodowe centrum handlowe¹⁷. W syryjskich i egipskich portach oraz miastach należących do Sułtanatu Mameluków kupcy z państw i miast europejskich zakładali oraz prowadzili funduki (*fondachi*), czyli przedstawicielstwa ze składami towarów, które były zarządzane przez specjalnie do tego wyznaczonych konsuli¹⁸. Warto spojrzeć na XVI-wieczną Aleksandrię, w której istniały liczne składy należące do kupców z miast Italii, takich jak: Genua, Wenecja, Florencja, Piza, Neapol, Ankona, Palermo, oraz innych pochodzących z: Raguzy, Barcelony, Marsylii, Montpellier, Narbony, z Cypru rządzonego przez Lusignanów, Konstantynopola, hafsyzdzkiej Ifrikkiji, joannitów z Rodos oraz Mongołów¹⁹. Podobnie, ale z mniejszą liczbą funduków, sytuacja wyglądała w Kairze, Damietcie, Akce, Jerozolimie, Damaszku, Tyrze, Tarabulus, Bejrucie i w Aleppo²⁰.

¹¹ A. Mazor, *The Jews in Medieval Egypt under the Mamluks (1250–1517)*, s. 248.

¹² E. Ashtor, *The Number of the Jews in Medieval Egypt*, „Journal of Jewish Studies”, 18 (1967–1969), s. 12–13; N. Stillman, *The Non-Muslim Communities. The Jewish Community*, in: *The Cambridge History of Egypt*, vol. 1: *Islamic Egypt 640–1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 1998, s. 202; E. Ashtor, *Prolegomena to the Medieval History of Oriental Jewry*, „The Jewish Quarterly Review”, 50 (19959), no. 1, 56–68.

¹³ A.K. Dulcka, *Diaspora żydowska na Bliskim Wschodzie oczami sefardyjskiego podróżnika Beniamina z Tudeli*, Kraków 2015, s. 102–106.

¹⁴ A. Mazor, *The Jews in Medieval Egypt under the Mamluks (1250–1517)*, s. 248.

¹⁵ Tamże, s. 249.

¹⁶ A. Levanoni, *The Mamluks in Egypt and Syria*, s. 245–251.

¹⁷ D. Quirini-Popławska, *Włoski handel*, s. 49.

¹⁸ E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983, s. 26–27.

¹⁹ G. Christ, *Trading Conflicts. Venetian Merchants and Mamluk Officials in Late Medieval Alexandria*, Leiden 2012, s. 32–34.

²⁰ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, trad. F. Raynaud, t. 2, Leipzig 1886, s. 751–752; A.S. Atiya, *The*

Początkowo bilans handlowy pomiędzy Europą a Egiptem był dla Mameluków korzystny, tj. określając to w nomenklaturze ekonomicznej — dodatni, czyli znad Nilu więcej towarów wypływało w kierunku Europy niż stamtąd przyływało²¹. Niemniej Egipt w trakcie panowania Mameluków przeszedł przez kilka kryzysów²². Pierwszy był rozciągnięty w czasie, a swoje apogeum miał w pierwszej połowie XIV wieku, kiedy kondycja ekonomiczna Egiptu zaczęła się nagle pogarszać²³. Było to spowodowane rosnącym importem sukna europejskiego, który szybko poprawił bilans handlowy kupców europejskich, jednocześnie pogarszając znacznie stan gospodarki egipskiej²⁴. Przy okazji władcy Egiptu, poszukując sposobu na poprawienie sytuacji, z czasem zaczęli wpuszczać w obieg monety miedziane o niskim kursie, co jeszcze bardziej pogorszyło kondycję ekonomiczną tego kraju²⁵. Państwa Mameluków nie oszczędziły również wielkie epidemie z lat 1347–1348 oraz ich powroty w latach kolejnych, które w konsekwencji doprowadziły do spadku ludności Egiptu o jedną trzecią populacji²⁶. Rolnictwo i rzemiosło egipskie zaczęły upadać, inflacja doprowadziła do podwyżki cen i wszechobecnej drożyzny, a problemy ekonomiczne przełożyły się na spadek dochodów państwa przy jednoczesnym wzroście nacisków podatkowych²⁷. Kryzys Egiptu charakteryzujący się permanentnym brakiem funduszy doprowadził do zaniedbania wielu spraw w kraju, takich jak m.in. konserwowanie kanałów²⁸. Prawdziwą katastrofą dla gospodarki sułtanatu stała się wyprawa króla Cypru Piotra I z Lusignan (1358–1369) przeciwko Aleksandrii, która — zorganizowana jako wyprawa krzyżowa, doprowadziła do opanowania portu w dniu 11 października 1365 roku i następnie jego kilkudniowego plądrowania przez krzyżowców władcy Cypru²⁹. Co prawda wyprawa aleksandryjska zakończyła się zniszczeniem głównego portu handlowego Mameluków, ale nie było to równoznaczne z rzuceniem

Crusade in the Later Middle Ages, London 1938, s. 115; tenże, *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington 1962, s. 181.

²¹ M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1991, s. 25.

²² A. Mazor, *The Jews in Medieval Egypt under the Mamluks (1250–1517)*, s. 247.

²³ R.S. Humphreys, *Egypt in the World System of the Later Middle Ages*, in: *The Cambridge History of Egypt*, vol. 1: *Islamic Egypt, 640–1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 1998, s. 457–460.

²⁴ Ł. Burkiewicz, *Polityczna rola Królestwa Cypru w XIV wieku*, Kraków 2013, s. 178.

²⁵ E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, s. 288–301.

²⁶ A. Levanoni, *The Mamlūks in Egypt and Syria*, s. 258.

²⁷ I.M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967, s. 25–38; D. Quirini-Popławska, *Włoski handel*, s. 51.

²⁸ D. Quirini-Popławska, *Włoski handel*, s. 51; E. Ashtor, *A Social and Economic History*, s. 291–306; I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987, s. 312–314.

²⁹ Polityka krucjatowa władców Królestwa Cypru, która doprowadziła w 1365 roku do wyprawy aleksandryjskiej króla Piotra I z Lusignan, stała się przedmiotem zainteresowania kilku badaczy. Zob. m.in. A.S. Atiya, *The Crusade in the Fourteenth Century*, in: *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. 3: *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ed. H.W. Hazard, Madison 1975, s. 3–26; S.V. Bliznyuk, *A Crusader of the Later Middle Ages: King of Cyprus Peter I Lusignan*, in: *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, eds. Z. Hunyadi, J. Laszlovszky, Budapest 2001, s. 51–57; M. Dąbrowska, *Peter of Cyprus and Casimir the Great in Cracow*, „Byzantiaka”, 14 (1994), s. 257–267; Ł. Burkiewicz, *A Crusading Policy of the Rulers of the Kingdom of Cyprus after the Fall of Acre (1291)*, in: *Holy War in Late Medieval and Early Modern East-Central Europe*, eds. J. Smolucha, J. Jefferson, A. Wadas, Kraków 2017, s. 185–199.

Egiptu na kolana i zmuszeniem go do przyjęcia ekonomicznej dominacji Cypru w regionie³⁰. Tymczasem już kilka miesięcy po zniszczeniu przez Piotra I Aleksandrii Wenecjanie, którym ta sytuacja nie była na rękę, zaczęli dążyć do unormowania sytuacji w regionie w celu zapewnienia stabilnej wymiany handlowej z Egiptem, rozpowszechniając informacje, że król Cypru zamierza lub zawarł pokój z muzułmanami, co skutecznie ostudziło zapal krucjatowy w pozostałej części Europy, rozbudzony po zniszczeniu Aleksandrii³¹. W 1375 roku Mamelucy zdobyli Sis, stolicę Królestwa Armenii Cylicyjskiej, a jej króla Leona V (1374–1375) pojмали w niewolę i sprowadzili do Kairu³². Poważniejszym zagrożeniem dla Sułtanatu Mameluków niż wyprawa Piotra I był władca Czagatajów Teymūr-i Lang, czyli Timur Chromy (1370–1405), któremu udało się nawet podbić Syrię na krótki okres w 1400 roku³³. Jednak Timur, pomimo że zwyciężył sułtana osmańskiego Bajazyda (Bāyezīd b. Murād) w bitwie pod Ankarą (1402), był bardziej zainteresowany podbojem Chin, do którego ostatecznie nie doszło, niż prowadzeniem ekspansji w Syrii i Egipcie³⁴. W kolejnych latach Mamelucy narzucili swoje zwierzchnictwo Królestwu Cypru, dokonując w 1426 roku inwazji na wyspę³⁵. Mamelucy pokonali wojska cypryjskiego władcy w bitwie pod Chirokitią, samego króla Janusa (1398–1432) pojмали w niewolę oraz narzucili swoje zwierzchnictwo i coroczny trybut jego królestwu³⁶. W końcu Mamelucy starli się z rozrastającym się państwem Turków osmańskich, starcie to przegrali i w latach 1516–1517 zostali podbici przez Osmanów.

Powszechnie przyjmuje się, że okres mamelucki w dziejach Egiptu i Syrii był czasem, w którym ogólna sytuacja miejscowych Żydów znacznie się pogorszyła³⁷.

³⁰ K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. 1, Philadelphia 1976, s. 278; N. Iorga, *Philippe de Mézières (1327–1405) et la croisade au XVIe siècle*, Genève-Paris 1976, s. 321–322; Ł. Burkiewicz, *Cypr pod panowaniem dynastii Lusignanów i Republiki Wenecji (1192–1571)*, w: *Cypr. Dzieje, literatura, kultura*, red. M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski, t. 1, Warszawa 2014, s. 243–264.

³¹ L. Machieras, *Wykład o słodkiej ziemi Cypru Cronaca, to jest Kroniką zwany*, tłum., wstęp, oprac. M. Borowska, Warszawa 2022, s. 121.

³² M. Janik, *Świat łaciński i Królestwo Armenii cylicyjskiej w latach 1199–1375. Zarys problemu*, Kraków 2014, s. 21–22, 91–92.

³³ M. Małowist, *Tamerlan*, s. 67–68.

³⁴ Ł. Burkiewicz, *Życie codzienne w podróży na przykładzie Ambasady do Tamerlana (1403–1406). Z badań nad relacjami międzykulturowymi*, Kraków 2019, s. 409–410.

³⁵ G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 2, Cambridge 1948, s. 486, 490; Ł. Burkiewicz, *A Cypriot Royal Mission to the Kingdom of Poland in 1432, „Crusades”*, 10 (2011), s. 103–112.

³⁶ N. Coureas, *The Tribute paid to the Mamluk Sultanate, 1426–1517. The Perspective from Lusignan and Venetian Cyprus*, in: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk eras VII*, eds. U. Vermeulen, K. d’Hulster, J. Van Steenberghe, Leuven 2013, s. 363–380.

³⁷ M.R. Cohen, *Jews in the Mamlūk Environment. The Crisis of 1442 (A Geniza Study)*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, 47 (1984), no. 3, s. 425; A. Mazor, *The Jews in Medieval Egypt under the Mamluks (1250–1517)*, s. 243 i n.; N.A. Stillman, *The Jews of Arab Lands. A History and Source Book*, Philadelphia 1979, s. 67–75. Co prawda pojawiają się również badania próbujące podważyć wspomnianą tezę, jak m.in. ustalenia Nathana Hofera, ale generalnie dostępne źródła historyczne wskazują na znaczne pogorszenie sytuacji Żydów w regionie. Zob. N. Hofer, *The Ideology of Decline and the Jews of Ayyubid and Mamluk Syria*, in: *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period. Jews in the Ayyubid and Mamluk Sultanates (1171–1517)*, ed. S. Conermann, Göttingen 2017, s. 95–120.

Jednym z przykładów innej pozycji Żydów w tym czasie był zawód lekarza, który w świecie islamu miał charakter uniwersalny i jednoczył zarówno muzułmanów, chrześcijan, jak i Żydów, przełamując wzajemne bariery. Inaczej było pod rządami Mameluków, którzy sprzeciwiali się leczeniu muzułmanów przez lekarzy żydowskich i chrześcijańskich, a lekarze muzułmanie odmawiali nauczania niemuzułmanów³⁸. Wspomniane kryzysy ekonomiczne wpływały negatywnie na społeczność żydowską, gdyż jako dhimmi (*dhimmīs*, z arab. *zimma* — pakt)³⁹, czyli niemuzułmańscy mieszkańcy Egiptu i Syrii, z tytułu rekompensaty za opiekę ze strony państwa, ponosili większe obciążenia niż muzułmanie, m.in. w postaci podatków od produkcji i konsumpcji wina, pochówków i ślubów czy wyższych stawek celnych na towary (muzułmanie płacili 2,5% podatku od wartości towarów, dhimmi 5%, cudzoziemcy od 10% do 20%)⁴⁰. Dhimmi musieli okazywać szacunek muzułmanom, ustępować im miejsca, byli także zobowiązani do noszenia innego stroju, odróżniającego ich od muzułmanów, oraz znaku identyfikującego ich religię⁴¹.

Po jednym z antychrześcijańskich wystąpień w Kairze w marcu 1301 roku wydano niewiernym zakaz jazdy konnej, przypomniano o obowiązku noszenia innych niż muzułmanie turbanów — niebieskie dla chrześcijan, a żółte dla Żydów — oraz wprowadzono zakaz zatrudniania niewiernych w administracji sułtana i emirów. W 1354 roku sułtan al-Malik aš-Šāliḥ Šalāḥ ad-Dīn Šāliḥ b. Muḥammad (1351-1354) wydał kolejny dekret dotyczący statusu dhimmīs, zakazując m.in. budowy nowych świątyń oraz odbudowy starych, noszenia broni oraz jazdy na koniu lub na mule, wznoszenia domów wyższych niż domy muzułmanów i sprzedaży wina⁴². Wspomniany sułtan, pomimo że Żydom nie zabraniano odwiedzania łaźni razem z muzułmanami, przypominał o konieczności odznaczania się odpowiednim kolorem również tam poprzez zawieszenie kawałka materiału na szyi⁴³.

³⁸ P.B. Lewicka, *Healer, Scholar, Conspirator. The Jewish Physician in the Arabic-Islamic Discourse of the Mamluk Period*, in: *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period*, s. 122-143.

³⁹ Dhimmi, czyli ludzie podbici, zaliczani przez Proroka do „ludów Księgi” (*ahl al-kitāb*), którzy na skutek podbojów muzułmańskich w VII i VIII wieku znaleźli się w *dār al-islām*, byli chronieni przez państwo i posiadali prawo do utrzymywania własnych gmin wyznaniowych z uprawnieniami sądowniczymi oraz nie byli powoływani do armii. Płacili specjalny podatek, zwany *dżizja*, ale mieli również szereg innych przywilejów podatkowych. Oprócz tego posiadali gwarancję swobody wyznawania swojej religii — *ahl al-dhimma*. Regulacje te powstały najprawdopodobniej w VIII wieku za sprawą kalifów umajjadzkich i były powszechnie znane jako Pakt Umara. Zob. W. Mruk, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku*, Kraków 2001, s. 14-15; A.S. Atiya, *Historia kościołów wschodnich*, Warszawa 1978, s. 68, 84, 230-232; J. Bielawski, *Islam. Religia państwa i prawa*, Warszawa 1973, s. 200-203.

⁴⁰ A. Mazor, *The Jews in Medieval Egypt under the Mamluks (1250-1517)*, s. 248.

⁴¹ A.K. Dulska, *Diaspora żydowska na Bliskim Wschodzie*, s. 85-86.

⁴² D. Arad, *Being a Jew under the Mamluks. Some Coping Strategies*, in: *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period*, s. 21-39.

⁴³ W. Mruk, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej*, s. 16. W Europie Zachodniej Żydom nie wolno było odwiedzać łaźni publicznych w te same dni co chrześcijanie.

Pomimo tych licznych ograniczeń Żydzi w mameluckim Egipcie uczestniczyli w życiu publicznym i nie byli odizolowaną społecznością, jak to często miało miejsce w ówczesnej Europie⁴⁴. Marokański podróżnik Ibn Battuta (Abū 'Abdallāh Muḥammad b. Baṭūṭa) wspomina, że podczas swojego pobytu w Damaszku muzułmanie, chrześcijanie i Żydzi wspólnie modlili się, prosząc Boga o usunięcie epidemii.

Widziałem pewnego dnia w czasie wielkiej dżumy w Damaszku, u schyłku miesiąca rabi sani 749 roku⁴⁵, jak w wielkiej czci jest ów meczet u mieszkańców miasta. Oto pewne zadziwiające wydarzenie: Namiestnik Damaszku Argun Szach rozkazał obwieścić heroldowi, ażeby lud miasta pościł przez trzy dni i aby nikt nie gotował za dnia żadnej stawy, choć większość mieszkańców spożywa jeno to, co ugotują na rynku. I tak oto ludzie pościli przez trzy kolejne dni. Ostatnim dniem postu był czwartek. Następnie zebrali się w głównym meczecie emirowie, szeryfowie, sędziowie, juryści i wszystkie inne stany, aż nie wypełnili meczetu po brzegi. Noc całą spędzili na modlitwach i litaniach. Potem odmówili poranną modlitwę i wszyscy udali się pieszo z księgami Koranu w rękach, a emirowie szli boso. Wszyscy mieszkańcy miasta, mężczyźni i kobiety, możni i biedni, przyłączyli się do procesji. Przyszli też i żydzi z Torą, chrześcijanie z Ewangelią, prowadząc dzieci i żony. Wszyscy płakali i modlili się do Boga, każdy ze swej księgi, wzywając swych proroków, i tak doszli do meczetu al-Akdam⁴⁶.

Spadek poziomu życia oraz koniunktury gospodarczej w Egipcie w XIV i XV wieku, w połączeniu z epidemiami, co w konsekwencji doprowadziło do wyludniania się miast i wiosek, wpłynął na znaczne zmniejszenie się populacji zamożnej grupy żydowskich rzemieślników i kupców⁴⁷. W latach 80. XV wieku dwóch Żydów z Włoch podróżujących do Jerozolimy przebywało w Egipcie — Meshullam z Volterry w 1481 roku⁴⁸ i Obadiah z Bertinoro w 1488 roku⁴⁹. Z ich relacji wynika, że w tamtym okresie zdecydowana większość egipskich Żydów mieszkała wówczas w Kairze (700 rodzin)⁵⁰, a mniejsza grupa zamieszkiwała Aleksandrię (w zależności od szacunków od 25–60 rodzin do jeszcze mniej)⁵¹. W XV stuleciu w Kairze posiadali pięć lub sześć synagog⁵². Oprócz spadku demograficznego było zauważalne również pogorszenie statusu majątkowego. Wspomniany Obadiah z Bertinoro zaobserwował, że egipcyscy

⁴⁴ P.B. Fenton, *Sufis and Jews in Mamluk Egypt*, in: *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period*, s. 45–46.

⁴⁵ Lipiec 1348 roku.

⁴⁶ I. Battuta, *Osobliwości miast i dziwy podróży, 1325–1354*, red., wybór i przedm. A. Zajączkowski, tłum. T. Majda, H. Natorf, koment. T. Majda, Warszawa 1962, s. 33.

⁴⁷ M. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton 1977, s. 33–34.

⁴⁸ Rabbi Meshullam ben R Menahem of Volterra, 1481, in: *Jewish Travelers. A Treasury of Travelogues from Nine Centuries*, ed. E.N. Adler, New York 1966, s. 156–208.

⁴⁹ Obadiah da Bertinoro, 1487–1490, in: *Jewish Travelers*, s. 209–250.

⁵⁰ Rabbi Meshullam ben R Menahem of Volterra, 1481, s. 171; Obadiah da Bertinoro, 1487–1490, s. 225.

⁵¹ Rabbi Meshullam ben R Menahem of Volterra, 1481, s. 161; Obadiah da Bertinoro, 1487–1490, s. 222.

⁵² A. Mazar, *The Jews in Medieval Egypt under the Mamluks (1250–1517)*, s. 250.

Żydzi są w niezbyt dobrej kondycji materialnej, chodzą ubrani jak żebracy, unizają się przed muzułmanami i nie są wobec siebie solidarni, co świadczyło o pogorszeniu kondycji społeczności żydowskiej w Egipcie⁵³.

Tymczasem powrócę do dwóch bohaterów niniejszego tekstu — dragomanów Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumāna oraz Taḡrī Birdī — mających żydowskie korzenie. Pochodzili z Półwyspu Iberyjskiego, gdzie położenie Żydów aż do końca XV stulecia w głównej mierze zależało od aktualnej sytuacji politycznej. W czasach wizygockich Żydzi byli prześladowani i zmuszani do konwersji na chrześcijaństwo. Sytuacja diametralnie zmieniła się pod rządami emirów, a później kalifów kordobańskich z dynastii Umajjadów, którzy nie tylko przyznali Żydom swobodę wyznania i prowadzenia działalności handlowej, lecz także często zapraszali do pracy w administracji państwowej, szkolnictwie, nauce i dyplomacji. Sukces Żydów na tym polu — w odróżnieniu od chrześcijan — wynikał m.in. z ogólnego wykształcenia, gdyż nie tylko Żydzi szybko opanowywali język arabski, ale wyróżniali się również wysokim poziomem alfabetyzacji wynikającym z faktu, że w szkołach żydowskich uczono pisanie i czytania w języku hebrajskim oraz w zapisie zwanym *aljamía*, czyli tekście w języku romańskim (np. kastylijskim, aragońskim czy katalońskim) zapisywanym w alfabecie hebrajskim. Z postępującym rozwojem chrześcijańskich organizmów państwowych i rekonkwistą Żydzi byli wypierani przez odpowiednio już wykształconych chrześcijan⁵⁴. W związku z tym ta początkowo pokojowa koegzystencja zmieniła się poprzez prawne uregulowanie statusu Żydów w marginalizację, izolację, aż w kierunku prześladowania i w końcu wypędzenia ich najpierw w 1492 roku z państwa Izabeli Kastylijskiej i Ferdynanda Aragońskiego, a następnie w 1497 roku przez króla Portugalii Manuela I. Przyjmuje się, że w ten sposób z Półwyspu Iberyjskiego wyemigrowało nawet do 200 tys. Żydów, którzy uciekli m.in. do Afryki Północnej, w tym do Egiptu. We wcześniejszym fragmencie niniejszego artykułu wspomniałem, że Żydzi podlegali licznym ograniczeniom, w tym obowiązywał ich zakaz pracy na rzecz administracji publicznej, ale pragmatyzm podpowiadał i sugerował władcom muzułmańskim możliwość uchylania niektórych przepisów, jak m.in. tego zakazu, gdyż obcy w świecie i dobrze wykształceni Żydzi byli doskonałymi kandydatami do pracy w charakterze np. dragomana.

Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumān pojawia się kilkakrotnie w różnorodnym materiale źródłowym. Po raz pierwszy jego imię zostaje wymienione w dokumentach Weneccjan prowadzących swoje interesy handlowe w Egipcie w styczniu 1419 roku, jest również wspomniany w 1422 roku przy okazji traktatu pokojowego podpisanego po-

⁵³ Obadiah da Bertinoro, 1487-1490, s. 227-228.

⁵⁴ A.K. Dulski, *Diaspora żydowska na Bliskim Wschodzie*, s. 32-33, 40-41.

między Republiką św. Marka a Sułtanatem Mameluków⁵⁵. Kolejny raz jego imię jako posła mameluckiego występuje pośród negocjatorów rozmów wokół traktatu dyplomatycznego podpisanego w 1430 roku pomiędzy królem Aragonii, Sardynii i Korsyki Alfonsem V Wspaniałomyślnym (1416–1458) a ówczesnym władcą Egiptu, którym był sułtan al-Ašraf Saif ad-Dīn Barsbāy (1422–1438)⁵⁶. Następnie Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumān został opisany w kastylijskiej kronice podróżnika Pero Tafura, dworzanina króla Kastylii i Leónu Jana II (1406–1454)⁵⁷. W latach 1436–1439 Tafur odbył podróż po trzech kontynentach — Europie, Azji i Afryce⁵⁸. W 1437 roku dotarł na Cypr, gdzie wszedł w stosunkowo bliskie relacje z otoczeniem króla Jana II z Lusignan (1432–1458) i została mu powierzona misja dyplomatyczna do sułtana Mameluków⁵⁹. Tafur wyruszył do Egiptu i po przybyciu do Kairu przez pierwsze trzy dni mieszkał u wielkiego dragomana, czyli najważniejszego interpretatora sułtana, który — jak się okazało — pochodził z rodziny żydowskiej z Sewilli⁶⁰. Wspomniany dragoman miał na imię Saim, ale oryginalnie, tzn. przed przybyciem do Egiptu przez Jerozolimę z Kastylii, był nazywany Chaimem. Co ciekawe, w chwili spotkania z Tafurem interpretator miał 90 lat, a jedna z jego czterech żon — chrześcijanek zakupionych w regionie czarnomorskim — w trakcie pobytu dworzanina w Kairze urodziła mu syna⁶¹. Trzeciego dnia pobytu tłumacz odebrał od Tafura przywiezione przez niego listy od króla Cypru i dostarczył je sułtanowi, który wraz ze swoimi doradcami zapoznał się z nimi w celu przygotowania się do przyjęcia posła⁶². Ponadto kastylijski podróżnik wspomina, że wielki dragoman przebywał w Kairze od co najmniej 1426 roku, kiedy to pomagał królowi Janusowi z Lusignan (1398–1432) podczas jego pobytu w niewoli egipskiej⁶³. Tym dragomanem o imieniu Saim był Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumān znany z przekazów dotyczących wcześniejszych okresów. Opowiedział on Tafurowi,

⁵⁵ G. Christ, *Trading Conflicts*, s. 94.

⁵⁶ M. Viladrich, *Solving the 'Accursed Riddle' of the Diplomatic Relations between Catalonia and Egypt around 1430*, „Al-Masāq”, 14 (2002), no. 1, s. 25, 29.

⁵⁷ Kilkanaście lat po powrocie ze swojej podróży, prawdopodobnie zmotywowany upadkiem Konstantynopola (1453), Pero Tafur postanowił spisać swoje wspomnienia i w ten sposób powstało dzieło zatytułowane *Wędrowki i przygody Pero Tafura w różnych stronach świata (Andanças e viajes de Pero Tafur, por diversas partes del mundo avidos)*. Zob. P. Tafur, *Travels and Adventures 1435–1439*, ed., trans. M. Letts, New York-London 1926.

⁵⁸ Zob. m.in. Ł. Burkiewicz, *Libros de viajes. A Study of Castilian Travel Accounts from the 15th Century on the Eve of the Great Geographical Discoveries*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia”, 19 (2021), s. 19–34, tam też literatura dotycząca Pero Tafura i jego wyprawy.

⁵⁹ Ł. Burkiewicz, *Kastylczyk Pero Tafur i jego egipska misja dyplomatyczna z 1437 r. w służbie cypryjskich Lusignanów*, „Perspektywy Kultury”, 40 (2023), s. 193–206.

⁶⁰ P. Tafur, *Travels and Adventures*, s. 72.

⁶¹ Tamże, s. 73.

⁶² Tamże.

⁶³ G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. 2, s. 490–491; J. Pahlitzsch, *The Mamluks and Cyprus. Transcultural Relations between Muslim and Christian Rulers in the Eastern Mediterranean in the Fifteenth Century*, in: *Acteurs des transferts culturels en Méditerranée médiévale. Ateliers des Deutschen Historischen Instituts Paris*, eds. R. Abdellatif i in., Paris 2010, s. 115.

że jako małe dziecko przybył wraz z ojcem do Jerozolimy i po jego śmierci stał się Maurem⁶⁴. Izraelski badacz Koby Yosef nie zgadza się z zapisem z relacji Tafura dotyczącym konwersji na islam Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumāna i w jednej ze swoich prac prowadzi dyskusję nad tym, czy wspomniany dragoman wyznawał judaizm, czy jednak był konwertytą, czy może po prostu niewolnikiem, którym stał się po śmierci ojca w Jerozolimie⁶⁵.

Jednym z pobocznych zagadnień podejmowanych przez badaczy dziejów Sułtanatu Mameluków jest pochodzenie samych Mameluków, w tym poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy pośród Mameluków zdarzali się konwertyci z judaizmu⁶⁶. Nie mamy praktycznie żadnych świadectw dających dowody na to, że powszechnie w szeregi Mameluków wstępowali Żydzi⁶⁷. Jednym z nielicznych przypadków był wspomniany wcześniej Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumān, aczkolwiek nie wiadomo do końca, czy był konwertytą, czy pozostał przy judaizmie. Kolejnym dragomanem, który miał korzenie żydowskie, był Taḡrī Birdī, który wstąpił na służbę władców Sułtanatu Mameluków pod koniec XV wieku i pełnił rolę głównego tłumacza w trakcie negocjacji dyplomatycznych z Wenecjanami⁶⁸. Jest on wymieniany przez niemal wszystkich Europejczyków odwiedzających Egipt od 1481 roku⁶⁹, kiedy to po raz pierwszy wspomniął o nim pochodzący z Włoch Żyd Meshullam z Volterry, aż do początku XVI wieku, do 1513 roku⁷⁰.

Taḡrī Birdī urodził się w katalońskim mieście Montblanc, gdzie była silna gmina żydowska, położonym na południowy-zachód od Barcelony, ale jego przodkowie pochodzili z Walencji, i najprawdopodobniej był marranem⁷¹, czyli konwertytą z ju-

⁶⁴ P. Tafur, *Travels and Adventures*, s. 72.

⁶⁵ K. Yosef, *Mamlūks of Jewish Origin in the Mamluk Sultanate*, „Mamlūk Studies Review”, 22 (2019), s. 55.

⁶⁶ D. Ayalon, *Baḥrī Mamlūks, Burjī Mamlūks*, s. 45.

⁶⁷ K. Yosef, *Mamlūks of Jewish Origin*, s. 49.

⁶⁸ Taḡrī Birdī jest bohaterem pogłębianego studium na temat negocjacji pokojowych pomiędzy Wenecją i Mamelukami w 1507 roku. Zob. J. Wansbrough, *A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, 26 (1963), no. 3, s. 503–530, szczególnie o Taḡrī Birdī zob. s. 503–505. Inny starszy tekst o Taḡrī Birdī zob. N. Brüll, *Der ägyptische Vezir Tagri Berdi*, „Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Litteratur”, 8 (1887), s. 41–42. W kontekście ogólnej roli dragomana w obrębie dworu sultana Mameluków zob. D. Behrens-Abouseif, *European Arts and Crafts at the Mamluk Court*, „Muqarnas. An Annual on the Visual Culture of the Islamic World”, 21 (2004), s. 50; P. Moukharzel, *The Translators at the Chancellery of the Mamluk Sultans in Cairo*, „Sawt al-Jamīa”, 11 (2017), s. 152; N. Coureas, *The Dispatch of Envoys between the Mamlūk Lands and Cyprus under Venice (1473–1517)*, in: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras VIII*, eds. U. Vermeulen, K. d'Hulster, J. van Steenbergen, Leuven 2016, s. 372–375; M. von der Hoch, *Muslim Embassies in Renaissance Venice. The Framework of an Intercultural Dialogue*, in: *Cultural Brokers at Mediterranean Courts in the Middle Ages*, eds. M. von der Hoch, N. Jaspert, J.R. Oesterle, Paderborn 2013, s. 169–170; F. Bauden, *The Role of Interpreters in Alexandria in the Light of an Oath (Qasāmah) Taken in the Year 822 AH/1419 AD*, in: *Continuity and Change in the Realms of Islam. Studies in Honour of Professor Urbain Vermeulen*, ed. K. d'Hulster, J. van Steenbergen, Leuven 2008, s. 33.

⁶⁹ Taḡrī Birdī jest wymieniany przez Meshullama z Volterry w 1481 roku, najprawdopodobniej nie był on wówczas jeszcze wielkim dragomanem, ale mógł być asystentem swojego poprzednika na tym stanowisku, Ganvardiego. Zob. É. Combe, *Notes de topographie et d'histoire alexandrine*, „Bulletin de la Société Royale d'Archéologie d'Alexandrie”, 36 (1946), s. 144–145.

⁷⁰ K. Yosef, *Mamlūks of Jewish Origin*, s. 49.

⁷¹ W dyskursie historycznym marran oznacza osobę, która pomimo konwersji na chrześcijaństwo lub islam nadal praktyku-

daizmu⁷², aczkolwiek zarówno materiał źródłowy, jak i współcześni badacze twierdzą, że mógł być konwertytą z chrześcijaństwa⁷³. Wspomniany Meshullam z Voltery w 1481 roku twierdził, że Taḡrī Birdī miał korzenie żydowskie, ale był „chrześcijaninem dla chrześcijan” i „Żydem dla Żydów”⁷⁴. Dominikanin Felix Faber w trakcie swojej pielgrzymki do Ziemi Świętej w latach 1483–1484 odwiedził Egipt i wspominał, że Taḡrī Birdī urodził się w rodzinie żydowskiej na Sycylii, ale następnie nawrócił się kolejno na chrześcijaństwo i islam⁷⁵. Kapelan Izabeli Kastylijskiej i Ferdynanda Aragońskiego Piotr Męczennik z Anghiera, późniejszy historyk konkwisty oraz członek Rady Indii cesarza Karola V, w 1501 roku udał się z misją dyplomatyczną do Egiptu. Celem poselstwa były negocjacje, gdyż ówczesny sułtan al-Ašraf Qānšūh al-Ġūrī (1501–1516), zaniepokojony losem muzułmanów po upadku Grenady, groził działaniami odwetowymi przeciwko pielgrzymom chrześcijańskim w Ziemi Świętej. W negocjacjach z misją kastylijsko-aragońską uczestniczył Taḡrī Birdī, którego Piotr Męczennik nazywał chrześcijaninem, synem Ludwika Prato z Walencji, marynarzem pojmanym przez śródziemnomorskich piratów i sprzedanym Mamelukom w niewolę⁷⁶. Bez wątplenia Taḡrī Birdī był obywatelem późnośredniowiecznego świata śródziemnomorskiego, najprawdopodobniej o żydowskich korzeniach, wychowany w obrębie panowania Korony Aragonii i zdobywający doświadczenie w otoczeniu kupców, dyplomatów i podróżników przybywających do Egiptu⁷⁷. Służył jako dragoman i wielki dragoman przez ponad 30 lat, a jego mocodawcami było aż sześciu sułtanów⁷⁸.

Pomimo że Taḡrī Birdī po raz pierwszy pojawia się w relacji Europejczyka w 1481 roku, to w kronikach mameluckich jest o nim wzmianka dopiero w 1502 roku⁷⁹. W odróżnieniu od autorów europejskich kronikarze mameluccy nigdy nie wspominają

je w ukryciu judaizm. Pochodzenie samej nazwy nie jest jasne. W języku kastylijskim odnajdujemy słowo *marrano*, które z kolei ma obecnie kilka znaczeń w języku hiszpańskim. W języku kastylijskim słowo *marrano* oznacza świnię, zarówno w określeniu zwierzęcia, jak i w obraźliwym odniesieniu do człowieka. Po raz pierwszy ten termin pojawił się w dokumentach Korteżów zwołanych przez króla Kastylii i Leónu Jana I (1379–1390) w 1380 roku, w których władca zabrania nazywania konwertytów określeniem *marrano*, uważając je za obraźliwe. Z kolei słowniki języka hiszpańskiego wskazują na arabskie pochodzenie słowa *marrano*, gdzie termin *muḥarrām* oznacza osobę wyklętą. W języku hiszpańskim z kolei *marrano* to osoba nieczysta, brudna czy niemająca dobrych manier. Pojawia się jeszcze kilka innych teorii pochodzenia tego terminu, m.in. z języka aramejskiego, gdzie zwrot *maran atha* miał oznaczać „przyjdź Panie”. Zob. szerzej rozważania na temat etymologii nazwy „marran” w: D. Oliwa, *Żydzi, konwertyci, nowi chrześcijanie, marrani – dylematy wiary, tożsamości i egzystencji społeczności żydowskiej w Portugalii po przymusowej konwersji w 1497 roku*, „Studia Historyczne”, 55 (2012), nr 3–4, s. 308–310.

⁷² J. Wansbrough, *A Mamluk Ambassador*, s. 503–505; C. Roth, *History of the Marranos*, Philadelphia 1932, s. 197–198.

⁷³ N. Brüll, *Der ägyptische Vezir Taḡrī Berdī*, s. 41.

⁷⁴ Rabbi Meshullam ben R Menahem of Volterra, 1481, s. 161; Obadiah da Bertinoro, 1487–1490, s. 166–173.

⁷⁵ F. Faber, *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*, vol. 3, Stuttgart 1849, s. 19–107.

⁷⁶ *Una embajada de los Reyes Católicos a Egipto*, trad., prologo, notas L. García y García, Valladolid 1947, s. 221.

⁷⁷ J. Wansbrough, *A Mamluk Ambassador*, s. 504.

⁷⁸ Tamże, s. 505.

⁷⁹ Tamże.

o jego pochodzeniu, co może wynikać z celowego unikania podawania przedislamskiego pochodzenia poszczególnych Mameluków czy też urzędników służących sułtanowi, szczególnie jeśli było ono związane z judaizmem bądź chrześcijaństwem⁸⁰. Tymczasem o jego znaczeniu i pozycji świadczy fakt, że z dwudziestu traktatów pokojowych zawartych pomiędzy Sułtanatem Mameluków a Republiką Wenecji na przestrzeni XV i XVI wieku jeden spośród nich jest unikatowy, gdyż negocjacje prowadzone były nie tak jak zazwyczaj przez posła weneckiego w Egipcie, ale przez delegata Mameluków w Wenecji, a był nim Taḡrī Birdī, który we wrześniu 1506 roku pojawił się w Najjaśniejszej Republice⁸¹.

Dragomani Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumān i Taḡrī Birdī mogą być powiązani ze zjawiskiem wykorzystywania w służbie dyplomatycznej — najpierw przez sułtanów Mameluków, a później imperium osmańskiego — europejskich konwertytów, zarówno chrześcijan, jak i Żydów, którzy od końca XV wieku często reprezentowali stronę muzułmańską w negocjacjach z Wenecją⁸². Sukcesu interpretatorów o korzeniach żydowskich w sprawowaniu ważnych urzędów dragomana na dworze mameluckim, a później osmańskim, należy upatrywać w kilku czynnikach. Jednym z nich jest z pewnością wychowanie w środowisku wielokulturowym i znajomość języków, czego doświadczyli m.in. Żydzi zamieszkujący Półwysep Iberyjski, a takie pochodzenie wykazywali opisywani dragomani Sajf al-Dīn Shāhīn al-Tarjumān i Taḡrī Birdī. Część badaczy, tacy jak Doris Behrens-Abouseif, sugerują przeprowadzenie pogłębionych badań, głównie w archiwach europejskich, w celu odnalezienia informacji na temat przedislamskiego pochodzenia Mameluków i urzędników służących w administracji mameluckiej⁸³.

⁸⁰ K. Yosef, *Mamlūks of Jewish Origin*, s. 52.

⁸¹ J. Wansbrough, *A Mamluk Ambassador*, s. 503.

⁸² T.P. Graf, *The Sultan's Renegades. Christian-European Converts to Islam and the Making of the Ottoman Elite, 1575-1610*, Oxford 2017, s. 133-136.

⁸³ D. Behrens-Abouseif, *European Arts*, s. 53.

Bibliografia

- Amitai-Preiss R., *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281*, Cambridge 1995.
- Arad D., *Being a Jew under the Mamluks. Some Coping Strategies*, in: *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period. Jews in the Ayyubid and Mamluk Sultanates (1171–1517)*, ed. S. Conermann, Göttingen 2017, s. 21–39.
- Ashtor E., *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976.
- Ashtor E., *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983.
- Ashtor E., *Prolegomena to the Medieval History of Oriental Jewry*, „The Jewish Quarterly Review”, 50 (1959), no. 1, s. 55–68; 50 (1959), no. 2, s. 147–166.
- Ashtor E., *The Number of the Jews in Medieval Egypt*, „Journal of Jewish Studies”, 18 (1967), s. 9–42; 19 (1968), s. 1–22.
- Atiya A.S., *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington 1962.
- Atiya A.S., *Historia kościołów wschodnich*, tłum. S. Jakobielski i in., Warszawa 1978.
- Atiya A.S., *The Crusade in the Fourteenth Century*, in: *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. 3: *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ed. H.W. Hazard, Madison 1975, s. 3–26.
- Atiya A.S., *The Crusade in the Later Middle Ages*, London 1938.
- Ayalon D., *Aspects of the Mamluk Phenomenon. The Importance of the Mamluk Institution*, „Der Islam”, 53 (1976), no. 2, s. 196–225.
- Ayalon D., *Bahṛī Mamlūks, Burjī Mamlūks. Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlūk Sultanate*, „Tārīḥ”, 1 (1990), s. 3–53.
- Battuta I., *Osobliwości miast i dziwy podróży, 1325–1354*, red., wybór, przedm. A. Zajączkowski, tłum. T. Majda, H. Natorf, koment. T. Majda, Warszawa 1962.
- Bauden F., *The Role of Interpreters in Alexandria in the Light of an Oath (Qasāmah) Taken in the Year 822 AH/1419 AD*, in: *Continuity and Change in the Realms of Islam. Studies in Honour of Professor Urbain Vermeulen*, ed. K. d’Hulster, J. van Steenbergen, Leuven 2008, s. 33–65.
- Behrens-Abouseif D., *European Arts and Crafts at the Mamluk Court*, „Muqarnas. An Annual on the Visual Culture of the Islamic World”, 21 (2004), s. 45–54.
- Bielawski J., *Islam. Religia państwa i prawa*, Warszawa 1973.
- Biezuńska-Małowist I., Małowist M., *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.
- Bliznyuk S.V., *A Crusader of the Later Middle Ages. King of Cyprus Peter I Lusignan*, in: *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, eds. Z. Hunyadi, J. Laszlovsky, Budapest 2001, s. 51–57.
- Brüll N., *Der ägyptische Vezir Tagri Berdi*, „Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Litteratur”, 8 (1887), s. 41–42.
- Burkiewicz Ł., *A Cypriot Royal Mission to the Kingdom of Poland in 1432*, „Crusades”, 10 (2011), s. 103–112.
- Burkiewicz Ł., *Cypr pod panowaniem dynastii Lusignanów i Republiki Wenecji (1192–1571)*, w: *Cypr. Dzieje, literatura, kultura*, t. 1, red. M. Borowska, P. Kordos, D. Maliszewski, Warszawa 2014, s. 243–264.
- Burkiewicz Ł., *Kastylijczyk Pero Tafur i jego egipska misja dyplomatyczna z 1437 r. w służbie cypryjskich Lusignanów*, „Perspektywy Kultury”, 40 (2023), s. 193–206.
- Burkiewicz Ł., *Libros de viajes. A Study of Castilian Travel Accounts from the 15th Century on the Eve of the Great Geographical Discoveries*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia”, 19 (2021), s. 19–34.
- Burkiewicz Ł., *Podróż króla Cypru Piotra I z Lusignan po Europie w latach 1362–1365 i jego plany krucjatowe*, „Studia Historyczne”, 50 (2007), z. 197, s. 3–29.
- Burkiewicz Ł., *Polityczna rola Królestwa Cypru w XIV wieku*, Kraków 2013.

- Burkiewicz Ł., *Życie codzienne w podróży na przykładzie Ambasady do Tamerlana (1403–1406). Z badań nad relacjami międzykulturowymi*, Kraków 2019.
- Burkiewicz, Ł., *A Crusading Policy of the Rulers of the Kingdom of Cyprus after the Fall of Acre (1291)*, in: *Holy War in Late Medieval and Early Modern East-Central Europe*, eds. J. Smółcha, J. Jefferson, A. Wadas, Kraków 2017, s. 185–199.
- Christ G., *Trading Conflicts. Venetian Merchants and Mamluk Officials in Late Medieval Alexandria*, Leiden 2012.
- Cohen M.R., *Jews in the Mamlūk Environment. The Crisis of 1442 (A Geniza Study)*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, 47 (1984), no. 3, s. 425–448.
- Combe É., *Notes de topographie et d'histoire alexandrine*, „Bulletin de la Société Royale d'Archéologie d'Alexandrie”, 36 (1946), s. 120–145.
- Coureas N., *The Dispatch of Envoys between the Mamlūk Lands and Cyprus under Venice (1473–1517)*, in: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras VIII*, eds. U. Vermeulen, K. d'Hulster, J. van Steenberg, Leuven 2016, s. 391–418.
- Coureas N., *The Tribute Paid to the Mamluk Sultanate, 1426–1517. The Perspective from Lusignan and Venetian Cyprus*, in: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras VII*, eds. U. Vermeulen, K. d'Hulster, J. Van Steenberg, Leuven 2013, s. 363–380.
- Dąbrowska M., *Peter of Cyprus and Casimir the Great in Cracow*, „Byzantiaka”, 14 (1994), s. 257–267.
- Dols M., *The Black Death in the Middle East*, Princeton 1977.
- Dulska A.K., *Diaspora żydowska na Bliskim Wschodzie oczami sefardyjskiego podróżnika Beniamina z Tudeli*, Kraków 2015.
- Faber F., *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*, vol. 3, Stuttgart 1849.
- Fenton P.B., *Sufis and Jews in Mamluk Egypt*, in: *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period. Jews in the Ayyubid and Mamluk Sultanates (1171–1517)*, ed. S. Conermann, Göttingen 2017, s. 41–62.
- Graf T.P., *The Sultan's Renegades. Christian-European Converts to Islam and the Making of the Ottoman Elite, 1575–1610*, Oxford 2017.
- Heyd W., *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, trad. F. Raynaud, t. 2, Leipzig 1886.
- Hill G., *A History of Cyprus*, vol. 2, Cambridge 1948.
- von der Hoch M., *Muslim Embassies in Renaissance Venice. The Framework of an Intercultural Dialogue*, in: *Cultural Brokers at Mediterranean Courts in the Middle Ages*, eds. M. von der Hoch, N. Jaspert, J.R. Oesterle, Paderborn 2013, s. 165–184.
- Hofer N., *The Ideology of Decline and the Jews of Ayyubid and Mamluk Syria*, in: *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period. Jews in the Ayyubid and Mamluk Sultanates (1171–1517)*, ed. S. Conermann, Göttingen 2017, s. 95–120.
- Holt P.M., *Bliski Wschód od wypraw krzyżowych do 1517 roku*, tłum. B. Czerska, Warszawa 1993.
- Holt P.M., *Mamlūks*, in: *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, eds. C.E. Bosworth i in., vol. 6, Leiden 1991, s. 321–330.
- Humphreys R.S., *Egypt in the World System of the Later Middle Ages*, in: *The Cambridge History of Egypt*, vol. 1: *Islamic Egypt, 640–1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 1998, s. 445–461.
- Iorga N., *Philippe de Mézières (1327–1405) et la croisade au XVIe siècle*, Genève-Paris 1976.
- Janik M., *Świat łaciński i Królestwo Armenii cylicyjskiej w latach 1199–1375. Zarys problemu*, Kraków 2014.
- Johnson P., *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków 2004.
- Lapidus I.M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967.
- Levanoni A., *The Mamlūks in Egypt and Syria. The Turkish Mamlūk Sultanate (684–784/1250–1382) and the Circassian Mamlūk Sultanate (784–923/1382–1517)*, in: *The New Cambridge History of Islam*, vol. 2: *The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, ed. M. Fierro, Cambridge 2011, s. 237–247.

- Lewicka P.B., *Healer, Scholar, Conspirator. The Jewish Physician in the Arabic-Islamic Discourse of the Mamluk Period*, in: *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period. Jews in the Ayyubid and Mamluk Sultanates (1171–1517)*, ed. S. Conermann, Göttingen 2017, s. 122–143.
- Machieras L., *Wykład o słodkiej ziemi Cypru Cronaca, to jest Kroniką, zwany, tłum., wstęp, oprac.* M. Borowska, Warszawa 2022.
- Małowist M., *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1991.
- Mazor A., *The Jews in Medieval Egypt under the Mamluks (1250–1517)*, in: *The Jews in Medieval Egypt*, ed. M. Frenkel, Boston 2021, s. 244–268.
- Moukarzel P., *The Translators at the Chancellery of the Mamluk Sultans in Cairo*, „Sawt al-Jamia”, 11 (2017), s. 35–52.
- Mruk W., *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku*, Kraków 2001.
- Obadiah da Bertinoro, 1487–1490, in: *Jewish Travelers. A Treasury of Travelogues from Nine Centuries*, ed. E.N. Adler, New York 1966, s. 209–250.
- Oliwa D., *Żydzi, konwertyci, nowi chrześcijanie, marrani — dylematy wiary, tożsamości i egzystencji społeczności żydowskiej w Portugalii po przymusowej konwersji w 1497 roku*, „Studia Historyczne”, 55 (2012), z. 3–4, s. 305–328.
- Otten-Froux C., *L'Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois*, in: *The Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914–1984)*, eds. B.Z. Kedar, A.L. Udovitch, Haifa 1988, s. 147–171.
- Pahlitzsch J., *The Mamluks and Cyprus. Transcultural Relations between Muslim and Christian Rulers in the Eastern Mediterranean in the Fifteenth Century*, in: *Acteurs des transferts culturels en Méditerranée médiévale. Ateliers des Deutschen Historischen Instituts Paris*, eds. R. Abdellatif i in., Paris 2010, s. 111–120.
- Quirini-Popławska D., *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu*, Kraków 2002.
- Rabbi Meshullam ben R Menahem of Volterra, 1481, in: *Jewish Travelers. A Treasury of Travelogues from Nine Centuries*, ed. E.N. Adler, New York 1966, s. 156–208.
- Roth C., *History of the Marranos*, Philadelphia 1932.
- Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 3: *Królestwo Akki i późniejsze krucjaty*, tłum. J. Schwakopf, posł. B. Zientara, Warszawa 1987.
- Setton K.M., *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. 1, Philadelphia 1976.
- Stillman N., *The Non-Muslim Communities. The Jewish Community*, in: *The Cambridge History of Egypt*, vol. 1: *Islamic Egypt 640–1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 1998, s. 198–210.
- Stillman N.A., *The Jews of Arab Lands. A History and Source Book*, Philadelphia 1979.
- Tafur P., *Travels and Adventures 1435–1439*, ed., trans. M. Letts, New York-London 1926.
- Una embajada de los Reyes Católicos a Egipto*, trad., prologo, notas L. García y García, Valladolid 1947.
- Viladrich M., *Solving the 'Accursed Riddle' of the Diplomatic Relations between Catalonia and Egypt around 1430*, „Al-Masāq”, 14 (2002), no. 1, s. 25–31.
- Wansbrough J., *A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, 26 (1963), no. 3, s. 503–530.
- Waterson J., *Wojny mameluków. Władcy i rycerze islamu*, wstęp J. Man, tłum. B. Tkaczow, Warszawa 2008.
- Yosef K., *Mamlūks of Jewish origin in the Mamluk Sultanate*, „Mamlūk Studies Review”, vol. 22 (2019), s. 49–95.
- Ziada M.M., *The Mamluk Sultans, 1291–1571*, in: *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. 3: *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ed. H.W. Hazard, Madison 1975, s. 486–512.